

Ірына Савіцкая

**ФАЛЬКЛОРНЫ СКЛАДНІК УСХОДНЕСЛАВЯНСКІХ
АГУЛЬНАНАЦЫЯНАЛЬНЫХ СЛОЎНІКАЎ**

У пэўны гістарычны і этапны перыяды лексікаграфічныя крыніцы розных народаў сваімі асноўнымі рысамі адлюстроўваюць працэс станаўлення іх нацыянальных моў і адыгрываюць аднолькавую ролю ў фарміраванні іх моўных сістэм, таму, на наш погляд, можна казаць пра агульныя заканамернасці ў гістарычным развіцці нацыянальнай слоўнікавай практыкі. Слоўнік выконвае першаступенную ролю ў абуджэнні этнічнай самасвядомасці народа, паколькі ахоплівае не толькі сферу мовы, але і сферу культуры. Ён акумулюе лексіку розных грамадскіх пластоў і рэгіёнаў, утрымлівае каштоўныя звесткі пра народную культуру і нават аб'ядноўвае вакол сябе прагрэсіўныя грамадскія колы. Гэтыя рысы лінгвістычных слоўнікаў перыяду станаўлення (адраджэння) славянскіх літаратурных моў дазваляюць вызначыць падобныя слоўнікі як «працы агульнанацыянальнага

маштабу, якія карыстаюцца аўтарытэтам і ў больш познюю эпоху развіцця мовы і культуры народа» [6, 10].

Усходнеславянскімі агульнанацыянальнымі слоўнікамі можна лічыць «Слоўнік беларускай мовы» *І. І. Насовіча* (1870), «Словарь живого великорусского языка» *У. І. Даля* (1–4 т., 1863–1866) і «Словарь української мови» *Б. Д. Грынчэнкі* (1–4 т., 1907–1909). Кожны з гэтых слоўнікаў адлюстроўваў карціны матэрыяльнага побыту і духоўнай культуры свайго народа, меў выразную фальклорную аснову, аднак варта ўлічваць і адрозненні гэтых прац, абумоўленыя «філасофіяй і стылем эпохі, у якую адбываўся працэс утварэння нацыі, спецыфікай сацыяльнай структуры грамадства гэтай нацыі, своеасаблівасцю сістэмы адукацыі на розных этапах гістарычнага развіцця» [1, 26], інакш кажучы, асаблівасцямі гісторыка-культурнага працэсу ў краіне.

Рээстр гэтых лексікаграфічных крыніц быў складзены на адпаведна беларускай, рускай і ўкраінскай мовах, а артыкулы беларускага і ўкраінскага слоўнікаў былі перакладзены на рускую мову. Выданне слоўнікаў, хоць яны і мелі аўтарства, было санкцыянавана Расійскай акадэміяй навук, і над імі працавалі цэлыя навуковыя калектывы: украінскі слоўнік складаўся супрацоўнікамі часопіса «Киевская старина», праца У. Даля мела ў сваёй аснове некалькі расійскіх акадэмічных слоўнікаў XVIII – XIX стст. і дасланыя ў рэдакцыі «Отечественных записок», «Московских ведомостей» і іншых тагачасных выданняў карткі з апісаннямі народных звычаяў і ўжываных слоў, а беларускі слоўнік быў запланаваны Імператарскай Акадэміяй навук у якасці другой часткі «Опыта словаря областных наречий». Усе слоўнікі ўдзельнічалі ў конкурсах Акадэміі навук і кожны ў свой час быў адзначаны пррэміямі: слоўнік У. І. Даля быў узнагароджаны Ламаносаўскай прэміяй, слоўнік Б. Грынчэнкі – другой прэміяй М. Кастамарава, беларускі слоўнік – палавіннай Дзямідаўскай прэміяй.

Адносна *беларускай* нацыянальнай лексікаграфіі неабходна заўважыць, што як у першай, так і ў другой палове XIX ст. у поглядах на беларускую мову не было адзінай думкі: яе лічылі і самастойнай славянскай мовай (С. Б. Ліндэ, М. Максімовіч), і разглядалі яе ў якасці дыялекту або рускай, або польскай моў (І. Сразнеўскі, А. Сабалеўскі). Праца экспедыцыі 1860-х гг. Геаграфічнага Таварыства ў так званым «западнарусском крае», якая павінна была апісаць «племянныя і побытавыя адрозненні народнасцей заходняга краю, іх колькасныя адносіны, размеркаванне паводле веравызнанняў і ступеней культуры, нарэшце гаспадарчы побыт і ступень матэрыяльнага дабрабыту» [7, 213], таксама не спрыяла канчатковаму сцвярджэнню самастойнасці беларускай мовы і ўвогуле беларускай культуры: «дзеячы 1860-х гадоў у заходнім краі так многа гаварылі пра «аб'яднанне», «абрусенне» і да т. п., так настойвалі на пазбаўленні ад усяго мясцовага, якое нагадвала «польскі» ўплыў, так моцна лічылі польскім усё, што не было падобна да маскоўскага, што мясцовае жыццё стала хавацца ў шкарлупу, і вучоным даследчыкам (асабліва раней чужым краю) з цяжкасцю прыходзілася б вышукваць яго праявы, замест таго, каб бачыць яго адразу

ўвачавідкі без канцылярскіх шырмаў» [7, 215]. Нягледзячы на гэта, праведзенае этнаграфічнае даследаванне Беларусі выявіла найбагацейшую старажытную спадчыну беларускага народа, якая патрабавала аналізу і лексікаграфічнай сістэматызацыі. Для беларускай мовы такім слоўнікам з'явіўся «Слоўнік беларускай мовы» І. І. Насовіча, запланаваны Імператарскай Акадэміяй навук у якасці другой часткі «Опыта словаря областных наречий», але выдадзены ў Санкт-Пецярбургу ў 1870 г. як самастойная праца пад назвай «Словарь белорусского наречия».

І. Насовічу было даручана скласці слоўнік, які «сістэматызаваў бы лексіку жывой народнай мовы і быў бы адначасова крыніцай для лінгвістычных даследаванняў беларускай мовы і дапаможнікам пры чытанні старажытных помнікаў пісьменства» [2, 60]. Абапіраючыся на ранейшыя слоўнікавыя распрацоўкі І. Грыгаровіча і С. Мікуцкага, І. Насовіч склаў самы аб'ёмісты паводле колькасці сабранага і лінгвістычна апрацаванага матэрыялу беларускі слоўнік XIX ст., які ахопліваў больш за 30 тысяч адзінак лексікі і фразеалогіі актуальнага беларускага маўлення сярэдзіны XIX ст. Асноўнымі крыніцамі для слоўніка былі ўласныя запісы І. І. Насовіча з жывой народнай мовы, а таксама матэрыялы з яго ж раней складзенага «Алфавітнага указателя старинных белорусских слов». Акрамя таго, многія словы былі са старабеларускіх пісьмовых помнікаў і нешматлікіх тагачасных фальклорных і этнаграфічных выданняў.

Прэзентуючы ў Слоўніку найменні-этнаграфізмы, І. І. Насовіч не толькі па-навуковаму дасканалы сямантызуе іх, але і падае гістарычныя звесткі аб іх узнікненні, ускосным шляхам пацвярджаючы этнічную даўніну і аўтэнтычнасць «техъ местностей, которыя некогда населяло Кривичское племя» [3, уступ да Слоўніка]: *куница – 1) Платежъ помещику за девицу, выдаваему въ замужество, а особенно въ чужое имене. Въ древности кунницы, или куньи шкурки употреблялись вместо денегъ. 2) Кандалы. Въ старину при каждой церкви находилась прикованная къ стене, близь входа, железная цепь съ таковымъ же наручникомъ, или наножиномъ, или ошейникомъ, называвшаяся кунницею, которую надевали на явныхъ грешниковъ, присужденныхъ къ публичному покаянію. Даже въ начале XIX столетія, видны были еще въ древнихъ Белорусскихъ православныхъ церквахъ такъ называемыя кунницы, наводившія страхъ на простолюдиновъ. Ныне нигде нетъ кунницъ; но слово это еще живетъ въ говоре простолюдиновъ, какъ историческое.*

Міфалагічныя ўяўленні беларусаў і іх фальклорнае абгрунтаванне ў «Слоўніку беларускай мовы» выявілася, у прыватнасці, у наяўнасці рээстравых адзінак – найменняў міфічных істот, персанажаў з народных казак і прымхаў: *вовколак, доброхот, домовик, клетник* і інш.

Заўважна, што пры сямантызацыі такіх слоў І. Насовіч робіць спасылку на «суеверіе простолюдиновъ», аднак пры гэтым не прыніжае іх, а часта абараняе, удакладняючы ілюстрацыйныя звесткі згодна з прымальнымі для самога складальніка перакананнямі: *«Купала – Такъ называютъ Белорусскіе простолюдины святаго Иоанна Крестителя, котораго память празднуется*

24 Юня. Вместо Иоаннь Креститель, они говорят Ивань Купала, на Ивана Купалу, предь Ивановь Купалою, следовательно существование, по мнению Славянских мифологовъ, какого-то древняго, баснословнаго божества Купалы, которому будто поклонялись древние Славяне, есть очевидная выдумка. <...> Въ Белорусскихъ песняхъ, приуроченныхъ къ этому гуляню простонародной молодежи, нетъ ни малейшаго намека о боготвореніи небывалаго божества Купалы. Въ одной же изъ песенъ Белорусскихъ, изданныхъ въ 1855 г. Яномъ Чечетомъ, въ Вильне, латинскимъ шрифтомъ, слова: "Самъ Богъ купався", ясно указываютъ, что по мнению самихъ простолудиновъ Иван Купала есть Иоаннь Креститель».

Аднак у выніку працы над лексікай аднаго з так званых «наречій» І. І. Насовіч дасягнуў значна большай мэты: сабраны слоўны матэрыял зафіксаваў не проста «наречіе», а самастойную мову, здольную прадуцыраваць адзінкі, прыдатныя для розных камунікатыўных задач. Адметнасць беларускай мовы падкрэслівалася не толькі гістарычным і краязнаўчым каментарам, які надаў слоўніку пэўную гісторыка-культурную вартасць, але і ўласна лінгвістычным аналізам многіх рэстравых адзінак, згодна з якім лексема або паўсталі адметнымі ў параўнанні з іншымі мовамі, або набылі беларускую фанетычную ці граматычную спецыфіку пры запазычанні. На жаль, сярод усёй разнастайнасці назваў плямёнаў і народнасцей Расійскай імперыі беларусы з цяжкасцю вызначалі сябе як нацыю, як самабытнае славянскае племя з непаўторным гістарычным шляхам і ўнікальнай культурай. І тым больш значнай уяўляецца праца І. І. Насовіча, якая нарэшце пачала адлюстроўваць пачатак нацыянальнай самасвядомасці беларусаў.

У рускай лексікаграфічнай традыцыі такім слоўнікам можна лічыць «Словарь живого великорусского языка» У. І. Даля (1–4 т., 1863–1866, больш за 200 тыс. слоў, прычым 80 тысяч слоў сабрана самім складальнікам), які змяшчае «лексічнае багацце рускай мовы ва ўсіх разнавіднасцях яго вуснага (народна-размоўнага, прафесійнага, жаргоннага, дыялектнага, літаратурна-размоўнага і да т. п.) і пісьмовага (кніжна-літаратурнага) маўлення» [4, 179].

Гэта збор рускай лексікі, пераважна дыялектаў і прафесійных жаргонаў, складзены дылетантам-самавучкам, які неаднаразова заклікаў пісаць як гаворым, не прапаведаваць граматы як выратавання, заклікаў да поўнага пазбаўлення рускай мовы ад іншамовных запазычанняў. Слоўнік змяшчае некаторую колькасць недакладнага матэрыялу (аказіянальных слоў), часам грашыць супраць граматыкі, але парадаксальна дакладна перадае як моўныя рэаліі XIX ст., так і выразнасць існуючых да сёння гаворак.

У сваёй працы У. І. Даль прадставіў народную лексіку ў цеснай сувязі з яе фальклорна-этнаграфічнай асновай: у слоўніку былі адлюстраваны арыгінальныя прыказкі, прымаўкі, загадкі, замовы, прымхі і народная міфалогія. Імкненне аўтара звярнуць увагу грамадскасці да жывога рускага слова і яго фальклорна-этнаграфічных вытокаў, паказаць «рускі дух» мовы вызначыла этналінгвістычны падыход у слоўніку. У. І. Даль прапануе этнаграфічныя каментарыі да слоўнікавых артыкулаў, сярод рэстравых

адзінак слоўніка значную частку складаюць лексемы – тэрміны традыцыйнай духоўнай культуры: **блин** м. род хлебнаго из жидко растворенного теста, поджаренного лепешкой на сковороде. Блины, блинки, блинцы и блиночки, которыми обычно празднуется наша масляна, пекутся с бесконечным разнообразием: пшеничные, ячные, овсяные, гречневые, из пресного или кислого теста. Без блина не масляна, без тирога не именинник. <...> Блинный, относящийся к блинам. Блинный стол, см. большой стол. – неделя пск. масляна. <...> | Блинница свадебн. девушка, приходящая к молодой, на другой день свадьбы, с блинами. | Масляна. | Блинник, род круглого тирога, который начинен блинами, пересыпанными яйцами и кашей; **верховье** ср. что лежит выше, вверху чего, дальше и выше; более о вершине реки, начале, истоке, или, сравнит. верхняя часть ее. | Верховье льняное, верховина, верховица, верхотина, верхотинье ср. первые вычески льна, для лучшей пряжи. Верховицк или верховец волжск., а на Дону верховец, житель верховых мест, пришедший сверху, по течению реки, собирает. верхота, верховица **ж**. <...> Верховцы пришли; верхота привалила, рабочие, бурлаки. Верховица – водопьяница. Верховицки за хлебом приехали, купцы сверху, рыбинцы. | **Верховец** и **верховик** м. пск. сарафан из верхицы, посконного холста. **Верховик** м. вершиник, конник, верховой; | **выгон**, верховой ветер. | **Верхогляд**, **верхохват**, кто судит или изучает что поверхностно. | **Верхи** чая, в цибике. **Верховка** ж. женица с верховья реки. | Арх. **верховая вода**, прибыль от дождей и верховых ветров, или от половодья. | Ниж. маковка головы, темя, гуменце, которое там, по обычаю, раскольники выстригают, как католичек, ксендзы. **Елховка**, стрижена **верховка**, дразнят жителей села **Елховки**, **ниж**.

У аспекце нашага даследавання варта зазначыць, што хоць работа У. І. Даля па збіранню рускай лексікі і вялася ім цалкам самастойна, усё ж гэтая праца каардынавалася «Обществом любителей российской словесности» – літаратурна-навуковым таварыствам пры Маскоўскім універсітэце, якое існавала з 1811 па 1930 гг. (з перапынкам у 1837–1858 гг.; адроджана ў 1992 г.). У цэнтры ўвагі таварыства, сябрамі якога з’яўляліся А. Х. Вастокаў, Я. К. Грот, Ф. Ф. Фартунатаў, А. А. Шахматаў, пісьменнікі, фалькларысты, гісторыкі, дзеячы тэатра, кампазітары і многія адукаваныя людзі, былі пытанні нармалізацыі рускай мовы, культуры маўлення, асабліва ўпарадкавання словаўжывання, шляхі развіцця рускай літаратурнай мовы. Таму можна лічыць, што праблемы кампраміснага аб’яднання ў адным слоўніку агульнапрынятай лексікі літаратурнай мовы і лексікі жывых носьбітаў розных губерняў Расіі разглядаліся шырокімі грамадскімі і навуковымі коламі Расіі і адлюстроўвалі культурна-гістарычныя і сацыяльныя патрабаванні часу.

Адным з найбольш аўтарытэтных *українських* нацыянальных слоўнікаў можна лічыць «Словарь української мови» Б. Д. Грынчэнкі (1–4 т., 1907–1909 гг., каля 70 тысяч слоў) – першы фундаментальны слоўнік украінскай мовы, матэрыял для якога збіраўся на працягу многіх год рэдакцыяй часопіса «Киевская старина» і рэдагаваўся Б. Грынчэнкам. Лексічны фонд украінскай

мовы прызначаўся як перакладны слоўнік для расіян. На яго ўпарадкаванне аўтар аддаў каля трох гадоў, дапоўніўшы слоўнік сваімі напрацоўкамі. Як і ў «Слоўніку беларускай мовы» І. І. Насовіча, украінскія словы тлумачыліся па-руску (гэта былі часы, калі афіцыйна ўкраінскае слова, як і беларускае, было забаронена ў Расійскай імперыі), і ўкраінская нацыянальная інтэлігенцыя вышуквала любыя спосабы для абыходу ўрадавых абмежаванняў.

Гэты ўкраінска-рускі перакладны слоўнік ахоплівае лексіку ўкраінскай мовы перыяду канца XVIII ст. (ад І. Катлярэўскага) да 1870 г., зрэдку трапляюцца лексемы з твораў украінскіх пісьменнікаў да 90-х гг. XIX ст. Для рэестравай часткі і ілюстрацыі яе ўжывання слоўнік выкарыстоўвае таксама зборнікі народнай творчасці М. Максімовіча, А. Мятлінскага і іншыя тагачасныя лексікаграфічныя здабыткі (напрыклад, «Опыт русско-украинского словаря» М. Леўчанкі, 1874 г. і інш.). Да ўкраінскага рэестру падаюцца рускія словы-адпаведнікі (адно або некалькі) або апісальнае тлумачэнне па-руску. Пры ўкраінскіх рэестравых батанічных і заалагічных назвах указваюцца лацінскія адпаведнікі: *білогривець* 1) *Конь с белой гривой*. 2) *Птица Turdus torquatus, дрозд ошейниковый*. Вх. Пч. II. 15 [Початкі до уложения номенклатуры і тэрмінологіі прыродописной, народної. Написае Иван Верхратський. I і II. Л. 1864, 1869]; *дзюндзя* Раст. *Valva mauritiana*. ЗЮЗО [Записки Юго-Западного отдела Русского Географического Общества. 1874-1875]. I. 128. Пры шматлікіх лексемах слоўнік падае прыклады ўжывання пэўнага слова ў літаратурнай мове або ў жывым народным маўленні: *ведрик* *Встречено в детской щедровке: Щедрик-ведрик! дайте вареник! Чуб[инский]* III. 477. Акрамя таго, Б. Грынчэнка прытрымліваецца (праўда, не зусім паслядоўна) прынцыпу дакументацыі прадстаўленых слоў, г. зн. пры ілюстрацыях з літаратурных крыніц указвае аўтара, старонку з твора або мясцовасць, у якой слова было запісана з жывога маўлення: *жидел* *Мера жидкости в Галиции. Подъ до карчми, напиймесь! галеву вина, жидел тива. Гол. [Народные песни Галицкой и Угорской Руси, собранные Я.Ф. Головацким. 1878]. III. 244*. У той жа час слоўнік Б. Грынчэнкі не падае пры ўкраінскіх словах іх стылістычную характарыстыку. Да таго ж амаль трэцюю частку пададзеных рэестравых лексем складаюць вузкамясцовыя дыялектызмы, якія нельга лічыць складнікамі літаратурнай мовы. Тым не менш, слоўнік Б. Грынчэнкі заклаў фундамент тэорыі ўкраінскай лексікаграфіі [5, 4] і з'явіўся значным крокам у яе развіцці.

Нельга не адзначыць розніцу ў колькасных і якасных паказчыках нацыянальных усходнеславянскіх слоўнікаў, а таксама ў тэрмінах іх складання і выдання. Самым прадстаўнічым на агульным фоне выглядае Далей слоўнік – чатыры тамы, звыш 200 тысяч адзінак. «Словарь української мови» Б. Д. Грынчэнкі таксама больш прадстаўнічы ў параўнанні з беларускім слоўнікам і па рэестравай колькасці, і па прынцыпах ахопу лексікі (4 тамы, каля 70 тысяч слоў). На жаль, «Слоўнік беларускай мовы» І. І. Насовіча (каля 30 тысяч слоў), хаця храналагічна быў выдадзены раней за

ўкраінскі, аднак ахоплівае ў асноўным беларускую дыялектную лексіку таго часу і з'яўляецца самым малаколькасным.

На наш погляд, такая храналагічная і колькасная «разбежка» нацыянальных лексікаграфічных крыніц абумоўліваецца рознымі мэтамі складальнікаў слоўнікаў. Слоўнік Б. Грынчэнкі аказаў каласальны ўплыў на працэс нармалізацыі ўкраінскай літаратурнай мовы ў некалькіх аспектах. Па-першае, па словах самага складальніка, слоўнік з'явіўся «першай ступенню на шляху стварэння *навуковага ўкраінскага слоўніка*» [цыт. па: 8, 270] з прычыны наяўнасці ў яго рэестры значнага тэрміналагічнага складніка. Па-другое, змяшчэнне ў адной крыніцы ў якасці рэестравай як усходне-, так і заходнеўкраінскай дыялектнай лексікі спрыяла аб'яднанню агульнаўкраінскіх лексічных сродкаў. Гэта было актуальна на той час для ўкраінскіх грамадскіх колаў, паколькі культурная сталіца перамясцілася ў канцы XIX – пач. XX стст. з Кіева ў Львоў. Таму слоўнік Б. Грынчэнкі адлюстравваў тэндэнцыю пазбаўлення «галіччыны» і змясціў у асноўным лексіку паўднёва-ўсходняй часткі Украіны. Таксама мінімальнай была колькасць лексем з паўночнай Украіны з мэтай пазбегнуць беларусізмаў. Так у слоўніку выявілася памкненне акрэсліць культурны і моўны цэнтр краіны, а таксама сацыяльна-палітычную накіраванасць грамадства.

Да таго ж, як і ў выпадку слоўніка У. І. Даля, над «Словарем української мови» працаваў цэлы калектыў – рэдакцыя «Киевской старины», і нават ва ўмовах забароны ўкраінскай мовы (падобна да беларускай сітуацыі) да рэестру слоўніка прыцягваліся цытаты з твораў украінскага пісьменства канца XVIII – XIX стст. і рознагаліновая тэрміналогія, чаго не назіраецца ў слоўніку І. І. Насовіча. Яднае ж украінскі і беларускі слоўнікі іх дыялектная аснова і адлюстраванне праяў побытавай і духоўнай народнай культуры.

Слоўнікі У. І. Даля і І. І. Насовіча аб'ядноўвае іх агульнае памкненне паказаць этнічную самабытнасць нацыі, фальклорная аснова рэестру. Аднак для У. І. Даля «жывая» мова – гэта сістэма прастанародных, геаграфічна дэцэнтраваных моўных сродкаў, якая з'яўляецца носьбітам нацыянальнага духу. Слоўнік жа І. І. Насовіча быў распачаты як «Опыт словаря *областных наречий*» (курсіў наш. – *І. С.*), але ў працэсе складання пераўтварыўся ў «Словарь *белорусского наречия*». І. Насовіч, змясціўшы назвы міфалагічных і этнаграфічных рэалій у слоўніку, які выдаваўся як строга навуковая праца, такім чынам здзейсніў гістарычна наспелую задачу: «узаконіў» фальклорную духоўную аўтэнтычнасць беларусаў сярод народнасцяў Расійскай імперыі.

ЛІТАРАТУРА

1. *Германова, Н. Н.* Кодификация языковых норм: национально-культурные особенности (постановка проблемы) / Н. Н. Германова // Ежегодные международные чтения памяти кн. Н. С. Трубецкого – 2000 (17–18 апреля 2000 г.) / Под ред. В. Н. Базылева и В. П. Нерознака. – М.: МГЛУ, 2000. – С. 25 – 26.

2. *Гуліцкі, М. Ф.* Нарысы гісторыі беларускай лексікаграфіі (XIX – пачатак XX ст.) / М. Ф. Гуліцкі. – Мінск: Выш. школа, 1978. – 120 с.

3. *Насовіч, І. І.* Слоўнік беларускай мовы / І. І. Насовіч. – Мінск : Бел. сав. энцыкл., 1983. – 792 с.
4. *Николенко, Л. В.* Концепция языка в работах В. И. Даля / Л. В. Николенко, Н. А. Николина // В. И. Даль и Общество любителей российской словесности : сборник. – СПб. : «Златоуст», 2002. – С. 179.
5. *Паламарчук, Л. С.* Питання теорії і практики сучасної української лексикографії / Л. С. Паламарчук // Мовознавство. – 1977. – № 4. – С. 3 – 12.
6. *Плотникова, А. А.* Словари и народная культура : Очерки славянской лексикографии / А. А. Плотникова. – М. : Изд-во Института славяноведения РАН 2000. – С. 10.
7. *Пытин, А. Н.* История русской этнографии / А. Н. Пыпин. – Мінск : БелЭн, 2005. – Т. 4 : Белоруссия и Сибирь. – 256 с.
8. *Русанівський, В. М.* Історія української літературної мови / В. М. Русанівський. – Київ : «АртЕк», 2002. – 424 с.